

ALAKOS KÁLYHACSEMPÉK KEVERMESRŐL

1963 októberében a Békés megyei Kevermes községtől 1 km-re levő Barta halmon leletmentő ásatást végeztem, ahol későközépkori falu – feltehetőleg a régi Kevermes – maradványaira bukkantam. A halom tetején agyagalapozású téglából épült templomot találtam, melyet erősen bolygatott temető vett körül. A templomtól keletre és északra elterülő egykori falut a mélyszántás elpusztította, mindössze néhány ház kemencéjének alapját sikerült megfigyelni. Az egyik kemence lesározásának közeléből alakos és mérműves kályhacsempék töredékei kerültek elő, ami arra enged következtetni, hogy egy rangosabb ház kályhás kemencéjét találtuk meg. Az alakos töredékek – egy kivételével – teljesen meg-egyező ábrázolásúak a Méri István által 1957-ben közölt nadabi ún. „makkot verők”-kel.¹ Az általa elsőként körvonalazott „népies” alakos kályhacsempék köre, melynek egyik dél-tiszántúli csoportjába a nadabival együtt a kevermesiek is beletartoznak, megkönnyítette a kutatást ezen a területen. Kevermes ugyanúgy, mint Nadab, a középkorban Zaránd vármegyébe tartozott, s a két település légvonalban 25–30 km-re van egymástól. Ez a körülmény a két helyen talált azonos kályhacsempék szemszögéből nemcsak azok elterjedésének körét bővítette, hanem a készítő műhelynek a környékre való helyezését is alátámasztja.

A kemencemaradvány környékén talált nadabi-jellegű csempetöredékek – ugyanúgy, mint a nadabi – eredetileg kályhás kemence parkányához tartoztak. A kályhacsempék képmezőjéből két nagyobb és két kisebb töredéket találtunk. A két nagyobbak a hiányzó részeit egymás alapján, pártarészüket pedig a nadabi csempe alapján rajzoltuk meg. Az anyag leírását mellőzöm, csupán a további mondanivalók szempontjából térek ki néhány lényeges részletre.² Négy-szögletes, kidomborodó pálcakeretben középen álló tölgyfa két oldalán egy-egy férfi áll. Az egyik a teste előtt bal kezével átnyúlva a fa ágát húzza le, jobbjaival a lehúzott ághoz nyúl. A másik férfi mindkét karját könyökben behajlítva fel-emeli. A jobb kezével szintén gallyat fog, másikban szerszám van. A két nagyobb töredéken a jelenet nagy része látható (1., 2. ábra). A két kisebb töredék egyikén a teste előtt átnyúló férfi feje és felső teste (I. t. 10.), a másikon pedig a férfi által lehúzott ág részlete van (I. t. 7.). A pártázatnak három össze nem illő darabját találtuk meg (I. t. 5–6. 9.) A csempék „kályha”-részének alakja – amely a nadabiról teljesen letöredezett – is tisztázódott. A legteljesebben megmaradt csempe, amelynek a szélessége is mérhető (19,5 cm), világosan elárulja, hogy a kályha-részét korongolt, félbe vágott hengerből készítették. Közepébe kerek lyukat vágtak (I. t. 11.). A másik nagy töredéken a félhengeres résznek csak az indítása maradt meg. Egyetlen alakos töredéket találtunk, mely nem tartozik

¹ Méri István, A nádabi kályhacsempék AÉ 84 1957 187–204

² Uo. XLIV. T. 1 kép.

bele az általunk tárgyalt kályhacsempék sorába. Valószínű állati karom stilizált ábrázolása van a kis töredéken (I. t. 8.). A mérműves csempetöredékek kiesnek vizsgálódási területünkől, ezeket a kevermesi teljes leletanyag feldolgozásakor mutatom be.

Abb. 1. ábra. Alakos kályhacsempé Kékesről. I. (XVI. sz.)

Méri István sokrétűen megvilágított és elemzett korhatározását – aki a nadabi kályhacsempét a XVI. századra keltezi – a Kékesről szóló írott források³ és az ott előkerült leletanyag is igazolja. Kékesen, mely írott forrásokban 1418-ban jelenik meg először, 1557-ben huszonegy házat említenek. Ezeket 1596-ban pusztítják el a törökök. Ekkor pusztulhatott el az a ház is, amelynek kemencéjét az általunk tárgyalt alakos kályhacsempék díszítették. A Barta halom temetőjéből négy denár került elő⁴ – I. Mátyás denár (1482–86),⁵ I. Ferdinánd denár (1545 és 1552),⁶ Rudolf denár (1585)⁷ – amelyek szintén a kályhás kemence használatának és elpusztulásának idejére szolgálnak adatokat (I. t. 1–4.).

Csempés kályháink beilleszthetők a művészeti stíluskorszakok valamelyikébe. Így beszélhetünk gótikus, reneszánsz, barokk kályhás kemencékről, ill. csempékről. Amikor egyik stíluskorszak felváltja a másikat, fazekasaink minta- és formakincse is megváltozik. A minőségi és korszerű fazekasmunka legtöbb esetben a nagyobb műhelyekhez, céhekhez köthető, amelyek szigorú szabályzatokkal védik az áru minőséget⁸ és nagy hatással vannak a kisebb műhelyekre, fazekasokra. A „népies” kályhacsempéket nehéz besorolni bármelyik stílusba. Ennek okát a török megszállásban látom. A török által megszállt Alföldön igen korlátozott lehetőségek kínálkoznak az iparfejlődésre. Számolnunk kell a meglévő, de meg nem erősödött fazekascéhek széthullásával is. A fazekascéhek meg-

³ A pénzek meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozom köszönettel.

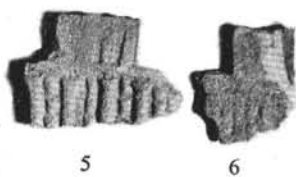
⁴ MÉ Középkor II. corpus 572. ill. CNH II. 239/A

⁵ MÉ Újkor corpus 55 és 53

⁶ MÉ Újkor corpus 160

⁷ Maday Pál, Békés megye története. Békéscsaba 1960, 228.

⁸ Gerő László, Magyarországi várépítézet. Bp. 1955.

alakulása később történik, mint a különböző bőripari, ruhaipari és fémműves céheké.⁹ Áruikat könnyen el tudják adni, nincs szükség a céh védelmére. A területünkön levő szakképzett mesterek egy része Erdélybe vagy a Felvidékre menekült a török elől,¹⁰ helyüket a nem minden áruféleség gyártásában egyforma jártasságot mutató, de mindent készítő fazekasok foglalták el. A legigényesebb fazekas munkához tartozó csempekészítés ezt mutatja. A nadabi és kevermesi darabok készítésbeli hiányosságai jól példák erre. Az itt maradt fazekasoknak korlátlan lehetőségeik vannak áruik elhelyezésére, amit mutat az is, hogy Nadabon és Kevermesen azonos préselőmintából származó árut találtunk.

A kevermesi alakos kályhacsempek készítmódját vizsgálva elsősorban a *préselőmintájukkal* foglalkozom. A kályhacsempeket nem agyagból készített negatívba nyomták, mint ahogy az a későközépkorban általános volt,¹¹ hanem sokszorosítás céljára ebben az esetben közvetlenül fába vésett negatívot használtak. E mellett szólnak a mintázat éles törési síkjai, az ábrázolt jelenet balra tolódása, az egyik alak bal kezében tartott szerszáma és a néhol föllelhető farostlenyomatok.

A csempeken sok helyen élesen vágódó formákat figyelhetünk meg. Ezek a formák érzékenyen követik, s így tükrözik is a fanegatív megmunkálását. Ha agyagnegatívot tételeznénk fel, amit fapozitívról vettek le, akkor ezeket az élesen vágódó formákat nem látnánk. Az agyagpozitívból kikerülő minta egyik formája elmosódottabb éllel megy át a másikba, mint a közvetlenül fából készült préselőminták termékeinél. Utóbbinál még megfigyelhetjük a faragási technikát, míg az előzőnél elvesznek a közvetlenül fára utaló nyomok. Csempeinken néhány helyen kivehető a negatívban használt fa erezésének nyoma is; főleg az egyik csempe pártázatának középső részén láthatjuk az egymással párhuzamosan futó rostok lenyomatát (2. ábra). A kevermesi és a teljesen azonos

Abb. 2. ábra. Alakos kályhacsempe Kevermesről. II. (XVI. sz.)

⁹ Mihalik József, A kassai fazekascézh artikulusai 1574-ből MKÉ. 1908. 152—156.

¹⁰ Szücs J. Bőrfeldolgozóipar a XV. századi Magyarországon, Cipőipari Dokumentáció. VII. 3.

¹¹ Szádeczky Lajos, Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon Bp. 1913. 49—92.

jelenetet ábrázoló nadabi csempék egy negatívból kerültek ki. A csempék pontos összehasonlításakor megfigyelhetünk egy nagyjából függőleges vonalat, ami nem tartozik a csempék kifaragott díszítéséhez. A bal oldali alak ruhája alatt kezdődő és a kereten is kívül menő vonal abból adódott, hogy az állandó használat során a fanegatív elrepedt. Préseléskor a repedésbe belenyomódó agyagcsík nyomát találtuk meg. A teljesen egyforma mintánál is döntőbben bizonyít a keveremesi és nadabi csempék azonos préselőmintája mellett az, hogy a fanegatív vetemedésének nyomát ugyanazon a helyen találtuk meg. Ez egyúttal arról is tanúskodik, hogy egy műhelyből kerültek ki. A csempék kissé különböző mérete a formából való kivevéskor történő eltorzulással és az égetéskor bekövetkező különböző méretű zsugorodással magyarázható.

Fából készült negatívokkal később igen gyakran találkozunk. Ilyenek a báb-sütőminták és pl. a Divald Kornél által közölt XVIII. századi kétféjű sast ábrázoló csempenegatív.¹²

Népművészetünkben sok példát lehet találni arra, hogy az ábrázolt jelenet nem egységesen tölti ki a rendelkezésre álló teret. Gyakran a képmező jobb oldala zsúfolt. Ez abból adódik, hogy balról jobbra haladva készül a kép. A tágasan, levegősen induló ábrázolás a vége felé helyhiány miatt zsúfoltabb lesz. A mi esetünkben is így történt. Ami a negatívon jobb oldal, az a kész csempén bal oldal, tehát érthetővé válik az ábrázolás eltolódása balra (1–2. ábra). Ezzel az egyszeri megfordítással magyarázható a bal kézben tartott szerszám is, ami a negatívon jobb kézben volt.

A préselőmintával kapcsolatban alkalom nyílik arra is, hogy némi bepillantást nyerjünk a középkori parasztság műveltségének egyik összetevőjébe, a képalkotásba. Előzőleg már volt szó az ábrázolás balra tolódásáról, ami hozzátartozik ehhez a témakörhöz. Itt még egyéb megfigyeléseinkről is beszámolunk.

A népművészet önálló mintakincséhez csak azok az elemek tartoznak, melyek tökéletesen élnek alkotóik tapasztalatában, vagy képzeletében. Az ábrázolás gyarlóságai a kifejezni tudás korlátozottságából adódnak. Ez érvényes a nadabi és keveremesi kályhacsempékre egyaránt.

A fafaragónak az ábrázolandó cselekményen kívül meg kellett birkóznia az anyaggal és az arányokkal. A fa vésésénél ügyelnie kellett arra, hogy negatívot készít, tehát a bele préselendő agyag kivevésekor torzulás nélkül kövesse az eredeti mintát, vagyis nem volt szabad alávéssni az egyes formákat. A fafajták közül e célra az volt a legalkalmasabb, amelyik legjobban bírja részben a vésést, részben a nedvesség ismétlődő fölvételét, ill. a kiszáradást.

Az ábrázolás megtervezésére egyetlen adat utal: a fa indítása alul a kitöltésre váró téglalap tengelyében van, de törzse már megtörik (1–2. ábra).

Az ún. magasabb művészetek arányossággal kapcsolatos követelményeit nem találjuk meg csempéinken.

Erős aránybeli eltolódást mutat ugyanis az alakok fejének és törzsének viszonya, ami a népi képalkotás egyik jellemzője. Az iskolázott művészek mesteri módon szerkesztenek, s azonos arányrenden belül építik fel alkotásaikat. Itt viszont a következőket figyelhetjük meg: ha csak a fejet nézzük, nagyjából rendszerben találjuk az arányokat, s ezt tapasztaljuk külön a törzsnél is. Az egész alakot nézve azonban a fej jóval nagyobb, mint a legszélsőségesebb valóság. Szabédi László értékes megfigyelésével magyarázhatjuk ezt az aránybeli eltolódást: „A konvencionálisan látó ember, ha rajzolásra adja magát, természetesen

¹² Parádi Nándor, FA 9. 1957 184. old.

úgy rajzol, hogy a kisebb tárgyakat aránylag nagyobbaknak s a nagyobbakat aránylag kisebbnek rajzolja.”¹³ Egy fejet közelről nézve is át tudunk tekinteni, de az egész emberi test áttekintéséhez már hátrább kell lépni. Ha egybeötvtözöm a két látványt, akkor a fej jóval nagyobb lesz, mint azt a természetes arányok megkívánják. Ezt megfigyelhetjük csempéinken a fa és az ember viszonylatában is. A két ember alig alacsonyabb a fánál. (Lehet azonban, hogy itt a keret adta lehetőségek is módosítják az arányokat.)

A fejek, ill. arcok faragása mentes minden egyéniesítő törekvéstől. Egymásra sorakoznak fel az áll, ajak, orr, szemek, szemöldökök, homlok formái, melyek a másik arcon is ugyanígy kerülnek megfogalmazásra. Inkább csak arra törekednek, hogy meg legyen minden, ami oda való. A két arcról sem közelebbi kort, sem „arckifejezést” nem tudunk leolvasni. Itt újból néprajzi párhuzamokat lehetne sorolni, de ezen túl dél-oroszországi visszacsengést is felfedezhetünk.¹⁴

A két alak testméretein tapasztalható aránybeli eltolódást, az egyéniesítés hiányát már a közöttük levő fáról nem mondhatjuk el – legalábbis nem az előbbinél jelzett mértékben. A fa ábrázolásában már több könnyedséget, iskolázottságot fedezhetünk föl. Fiatal tölgyfáról van szó, ami terem – vetíti élénk a faragó. Bizonyos iskolázottságra utal a levelek könnyed vonala, de főként a kiterített és fél levelek együttes alkalmazása. Ez ebben az esetben természetesen nem a fafaragó mintakincsét jelenti, csupán jó megfigyelését. Látott már ilyen faábrázolást iskolázott művész kezéből, s ezt utánozza. Későbbi népművésztünknek sem jellemzője a fél levelek alkalmazása. Ezen a ponton kapcsolhatjuk össze az alapvetően népi képkalkotás köréből származó ábrázolást azzal a hatással, ami a felsőbb osztályok művészete részéről éri.

Az *ábrázolás értelmezése*kor abból a feltételezésből indulok ki, hogy amit a csempén látunk, az szemléletes és elegendő a jelenet értelmezéséhez. Az ábrázolás tehát a két ember mozdulatában pontosan visszaadja azt, hogy cselekvésük mire irányul.

Bal oldali alak jobb kezével ágat húz le, a ballal pedig termésért nyúl (1. kép). A termés leszedésére irányuló mozdulat félreérthetlenségét még az is segíti, hogy a jelenet készítője a lehúzott ágon kívül csak egy helyen jelez a fán termést, – a jobb oldali alak fejénél. A másik alak felemelt bal kezében valamilyen szerszám van, jobbjaival a fatörzsből kinövő kis ágat fogja (1. kép). Ez a mozdulat arra enged következtetni, hogy a kis ágat akarja a kezében levő szerszámmal levágni. (A felemelt kézben balta van, amire később kitérek.) A törzsön levő kis ágak kettesével vannak, csak a legfelsőnek hiányzik a párja. Innen már levágta, mint ahogy ezt az ott maradt csonk is mutatja.

A két férfi minden valószínűség szerint egy bizonyos munkának két különböző fázisát végzi. A következőkben megpróbálunk választ adni arra, hogy mi lehet ez a közös munka.

Makkverés nem lehet, mert a makkot hosszú botokkal verik, vagy lerázzák a fáról. Itt a fáról valamit szednek és – láthatólag – a feleslegessé vált gallyakat vágják le. – Erdőink gyakori és jellegzetes fája a tölgy. Talán ezért is ábrázolják népművészetünkben, főleg pásztorművészetünkben olyan gyakran. A makknak a rajzi megfogalmazása rögtön egyértelművé teszi előttünk, hogy melyik fának milyen terméséről van szó. A tölgyfa arányain belül az ábrázolásokban mindig „eltúlozzák” a makkot. Ezek legtöbbször elérik a levelek nagyságát.

¹³ Divald Kornél, MKÉ. 3. 1909 217. old. 7. kép.

¹⁴ Szabédi László, Ész és bűbáj. Bp. 1943. A magyar térszemlélet. 19–24.

Csempéinken a hosszú kocsányokon függő kis gömbökben nem fedezhetjük föl a makkot.

Ha a makkoltatás – szinte mai napig elterjedt – szokását akarták volna bemutatni, akkor a konda is helyet kapott volna az ábrázolásban, mint ahogy azt a pásztorművészetünkben és a XVI. századi naptárképeken megfigyelhetjük.¹⁵

A fakivágás értelmezése ellen is szólni kell. Az ágat lehúzó mozdulat ebben az esetben értelmetlenné válik, de bizonyos fokig a kis gallyak levágása is. Ezt az értelmezést leginkább a felemelt bal kézben tartott balta magyarázná. Néhány¹⁶ fakivágást ábrázoló képpel összevetve azonban ezzel kapcsolatban is nehézségek merülnek fel, mivel azokon egy vagy több férfi a fejszét mindkét kezében fogva sújt le a fa törzsére.

Felmerülhet még a fametszés gondolata. Ez is valószínűtlen, hiszen a tölgyfát nem, a gyümölcsfákat pedig kora tavasszal, amikor még nincs rajtuk lomb, szokták metszeni. (Néhol a diófát ősszel is metszik.) Az ábrázolás értelmezése körüli aggályokat nehéz áthidalni, így inkább csak lehetőségként vetem fel a bőrkikészítéshez nélkülözhetetlen cersav-alapanyag gyűjtését. Ebbe az értelmezésbe sűrítendő bele leginkább az ábrázolás minden mozdulata, és az, hogy a tölgyfán nem makkok vannak. Fiatalabb tölgyfák kérgéből és gubacsából állítják elő a cersavat.¹⁷ A kéreg leszedéséhez leginkább a baltát használják, bár néhol ismerik az ún. cserhajhántót is.¹⁸ Április-májusban, amikor a nedvforrás már megindult, hántják le a héjat, mivel a tölgyfának ilyenkor a legnagyobb a cersavtartalma. Ebben az értelmezésben a jobb oldali alak a kezében fogott baltával vágja le a fa törzsén levő kis ágakat, hogy utána lehánthassa az értékes cserhaját; a másik a lehúzott ágról gubacsot szed. A gubacsszedés elterjedtségére utal néhány szólás¹⁹ és az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslat.²⁰

Dolgozatom célja az volt, hogy néhány újabb adattal elősegítsem a „népies” kályhacsempék körének kutatását és felhívjam a figyelmet középkori magyar parasztságunk képzőművészetének jellegzetességeire.²¹

Nagy Katalin

¹⁵ Bobrinszki, Volkstümliche russische Holzarbeiten, Leipzig 1913.

¹⁶ Flämischer Kalender des XVI. Jahrhunderts, München, 1926.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Haraszty Árpád, Növénytan, Bp. 1956. 645—646. old.

¹⁹ Magyarság Néprajza II. 22. Bp.

²⁰ O. Nagy Géza, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 244.

²¹ Kimnach Odön, Az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslatok. Ethnographia XIII. 1902. 224—228.

OFENKACHELN VON KEVERMES

Eine Kirche — Ziegelbau mit Lehmuntergrund — von einem stark zerstörten Gräberfeld umgeben kam zum Vorschein am Barta—Hügel, in der Nähe des Dorfes Kevermes (Komitat Békés) im Oktober 1963 im Laufe einer Schutzausgrabung. In den Gräbern wurden vier Denar [Mátyás I. (1482—86), Ferdinand I. (1545, 1552) und Rudolf (1585)] gefunden. Aus dem Dorf, das zur Kirche, bzw. zu dem Friedhof angehörte, waren nur einige Ofengründe zu beobachten. Von der Nähe des Lehmgrundes eines Ofens kamen zum Vorschein die vorgeführten Kacheln. István Méri behandelt in seinem Beitrag (1957) die sog. „volkstümlichen“ Kacheln und er datiert ihr Alter an das 16. Jahrhundert. Auch die Kacheln von Kevermes bestätigen die Datierung von Méri als genau.

An den Kacheln von Kevermes sind Gestalten ja sogar Szenen dargestellt. Die Kacheln werden durch eine Negativform aus Holz vervielfältigt. Die Darstellung hat man ursprünglich negativ, also hohl in Holz hineingeschnitzt. Den Gebrauch der Holzform bekräftigen die selten erscheinenden Holzfasern, die scharfen Bruchflächen sowohl, als das Werkzeug in der linken Hand der Gestalt. Auch die Erscheinung, dass der Rhythmus der Darstellungen sich als ungleichmässig, das heisst linkshin (ursprünglich nach rechts!) zusammengedrängt erweist, und diese Ungleichheit an jeder Kachel ganz und gar gleichförmig zu beobachten ist, weist auf die Vervielfältigung mit Negativform nach.

Die Kacheln von Kevermes, die die sog. Eichenschläger darstellen, sind mit derselben Negativform verfertigt, wie die völlig identischen Ofenkacheln von Nadab (Rumänien, in der Linie von Komitat Békés, 20—25 Km von der Grenze). An den Kacheln kann man die Disproportion der allgemeinen volkstümlichen Darstellungen zu beobachten; und zwar der Kopf der Gestalten ist zu gross, die in Wahrheit grösseren Gegenstände wurden relativ als kleiner, die kleineren als grösser abbildet.

Katalin Nagy